

Vzrůstající zájem marxistických sociologů o relativně „samostatný organizmus“ [Marx 1974 : 94], jímž je město, má dva důvody: za prvé — převážná část obyvatelstva NDR žije ve městech a jejich okolí [Statistisches 1980 : 14] za druhé — dá se očekávat, že „městský životní způsob“ není jen jevovou formou jednotného socialistického životního způsobu, která dnes převládá [Grundman 1980 : 48; pozn. 3], ale že život lidí (jejich práce a bydlení, jejich vzdělávání a odpočinek) se bude i v dohledné budoucnosti odvíjet především a ve stále větší míře v „městském rámci“, jenž se ovšem sám mění a podstatných rozdílů mezi městem a vesnicí nakonec jednou téměř ztratí svůj odlišný charakter.

Městský životní způsob spočívá na prostorové koncentraci historicky vysoce rozvinutých materiálně předmětných výrobních sil, zpředmětněných dělnických sil a živých lidských výrobních sil, která je dána dělbou práce a společenštěním výroby. Tyto výrobní síly, spojené s odpovídajícím systémem výrobních vztahů, působí i na prostorovou koncentraci ekonomické a politické moci i kulturně duchovních potencií (a v antagonistické třídní společnosti i na koncentraci společenských protikladů).

Pro městský (a zejména velkoměstský) životní způsob je tedy příznačná určitá struktura časoprostorových souvislostí mezi funkcemi danými prací, bydlením, společenským zaopatřením a odpočinkem, jíž se liší od životního způsobu na vesnici.[1] V rámci těchto souvislostí se uskutečňují jak procesy koncentrace dané těmito funkcemi (větší hustota obyvatel), tak procesy oddělování uvedených funkcí (zvláště zřetelně bývá časoprostorově oddělování práce od bydlení a volného času). Specifičnost městského životního způsobu vyplývá tedy z obsahů funkcí a jejich specifických vztahů v určitém prostoru. Rozdíl mezi životním způsobem ve městě a na vesnici existuje v důsledku takových faktorů i ve společenských řádech, které nemohou vzhledem ke společenské ekonomické základně vytvořit životní způsob jednotný pro všechny třídy. Buržoazní společenští vědci vědomě využívají této okolnosti — ignorují společenské ekonomické determinanty městského způsobu života a připisují městu samotnému jako stavebně prostorovému útvaru vinu za rozpad mravních hodnot ve společnosti. V NSR je například publicisticky stále atraktivnější svalovat odpovědnost za jevy sociální dezintegrace na „města — nohavičárny“, „obytná síla“, „ekologii betonu“, anonymitu aj., než ukázat sociálně ekonomické příčiny těchto jevů.

Specifická koncentrace funkcí i jejich oddělování jsou ve skutečnosti výrazem třídní diferenciace města, nejsou však ve své podstatě ani ve své jevové formě historicky invariantní. Přeměna měst v *socialistická* tuto koncentraci

[1] Tyto funkce jsou používány v teorii stavby měst. Srovnej [Städtebau 1979: 10].

či oddělování funkcí neruší, ale formuje a hodnotí ji měřítkem celospolečenských cílů a konkrétních národohospodářských možností.

Městský životní způsob v socialistické společnosti je *sociálně ekonomicky* determinován převládajícím podílem socialistického vlastnictví výrobních prostředků v nezemědělských oblastech hospodářství. Průmysl je dnes právem označován za základní „městotvorný“ faktor [Grusinov — Fjumin 1977; cit. podle Grundmann 1980 : 53 aj.], což nevylučuje skutečnost, že i dnes existují města, která nevděčí za svůj vznik industrializaci. Nejdůležitější sociálně ekonomický rozdíl mezi městem a venkovem vyplývá tedy z rozdílné úrovně formálního i reálného zespolečenštění výroby [Kosolapov 1972; Schulze 1980] a ze dvou historicky nutných forem socialistického vlastnictví. Celospolečenské vlastnictví výrobních prostředků se stává základem postupného rušení podstatných sociálních rozdílů mezi městem a venkovem a rovněž *sociálně ekonomicky* determinovaných rozdílů mezi městským a venkovským životním způsobem. (2) Z tohoto hlediska je existence koncentrovaného socialistického průmyslu základním indikátorem vyššího stupně zespolečenštění předmětných a společenských výrobních podmínek ve městě než na vesnici. Proto existují též základní kvalitativní rozdíly mezi socialistickými a kapitalistickými městy. Z tohoto zorného úhlu se též pouhé prostorově administrativní oddělení města a vesnice jeví jako nevyhovující. Město a vesnice tvoří mnohem spíše pojmové póly jevových forem rozdílného stupně zespolečenštění výroby. Mezi póly leží kontinuum, typické pro vysocí průmyslové socialistické státy s velkou hustotou osídlení, mezi něž patří NDR. V oblastech zvýšené kumulace zahrnuje „relativně rozsáhlá průmyslová území s nadprůměrně vysokou územní koncentrací průmyslu, obyvatelstva a sídel“ [Scholz 1980 : 73]. Do kontinua patří též zřizování zemědělskoprámyslových komplexů na venkově.

Pro charakter „práce“ ve městě je typické, že se realizuje 1. v podmínkách celospolečenského vlastnictví a 2. převážně ve sféře průmyslu.

Tabulka 1. Podíl pracovníků v průmyslu a v nevýrobních odvětvích na celkovém počtu pracovníků v podnicích (v %)

	Hlavní město Berlín	Karl-Marx Stadt	Halle	Kraj Dráždany	Lipsko
Průmysl	25,5	49,7	45,1	43,7	39,7
Nevýrobní odvětví	29,9	15,6	17,9	18,1	19,1

Výrobní síly a výrobní vztahy tedy ovlivňují *sociální strukturu* obyvatelstva ve městech a jejich okolí. Největší část obyvatelstva tu tvoří dělnická třída a vrstva inteligence. Podíl družstevních rolníků žijících ve městech (3)

[2] Jako „venkovský životní způsob“ je označována specifická životního způsobu v neměstských sídlech, která primárně vyplývá z družstevního vlastnictví výrobních prostředků, ze stavu rozvoje výrobních sil, sekundárně pak z přírodního geografického prostředí. Je třeba upozornit, že pro „městský životní způsob“ bývá používán též pojem „urbánní životní způsob“. Srovnej [Röhr 1978: 438 an.].

[3] Srovnej Krambach [1980: 63]: „Venkovské obyvatelstvo je statisticky zachycováno podle kritéria bydliště na venkově, tj. ve venkovských obcích. Pracující, kteří pracují na venkově, ale nebydlí tam (dojíždějí), tak ovšem nejsou bráni v úvahu.“

*Tabulka 2. Podíl členů výrobních družstev v zemědělství a lesním hospodářství
vzhledem k celkovému počtu pracovníků v podnicích (v %)*

Hlavní město Berlín	Karl-Marx Stadt	Halle	Kraj Dražďany	Lipsko
0,4	4,4	6,4	5,4	5,6

Podle Statistische Jahrbuch 1979 der DDR, Berlin 1979, s. 94–95.

sice vzrostl v oblastech zvýšené kumulace, zůstává však nadále bezvýznamný. Jelikož příslušníci socialistické inteligence pracují z převážné části jako zaměstnanci, lze plným právem za typickou sociální strukturu měst považovat koncentraci dělníků a zaměstnanců, i když tento závěr není zatím dostatečně diferencován. Podíl pracovníků ve výrobě na celkovém počtu dělníků a zaměstnanců v průmyslu NDR činil v roce 1978 63,2 % [Statistisches Jahrbuch 1979 : 123], to znamená, že přibližně 37 % pracovníků zaměstnaných v průmyslu je třeba počítat ke skupině zaměstnanců [včetně podílu inteligence]. Podíl dělníků a zaměstnanců v nevýrobní sféře činil v roce 1978 v NDR 21,4 % [tamtéž 94] a kolísá podle postavení města v územní administrativní struktuře a podle jeho velikosti (hlavní město, krajské město, okresní město, města s nadregionálním kulturním významem aj.).

Podíl kádrů s vysokoškolským a odborným vzděláním v jednotlivých hospodářských odvětvích v r. 1978 ukazuje tabulka 3:

*Tabulka 3. Podíl pracovníků s ukončeným vysokoškolským a odborným vzděláním
v jednotlivých odvětvích socialistického hospodářství (v %)*

	Celkové	Průmysl	Jiná „městská“ výrobní odvětví	Nevýrobní a ostatní výrobní odvětví
Vysokoškolské vzdělání	6,3	3,4	1,9	18,6
Odborné vzdělání	11,5	7,8	5,2	27,8

M. Lötsch [1980 : 10] udává ve svém přehledu poměr uvedený v tabulce 4:

*Tabulka 4. Absolventi vysokých a odborných škol podle výrobních a nevýrobních odvětví
vzhledem k celkovému počtu pracovníků (v %)*

	Výrobní odvětví	Nevýrobní odvětví
Absolventi vysokých škol	26,9	73,1
Absolventi odborných škol	48,3	51,7

Z tabulek 3 a 4 vyplývá, že inteligence[4] dosud pracuje především v nevýrobních odvětvích národního hospodářství, které jsou převážně ve městech, a zvláště ve velkoměstech;[5] z toho vyplývá i větší koncentrace této populace v městských aglomeracích. Jak velký je podíl inteligence dojíždějící do měst a jak se vyvíjel nelze bohužel na základě statistiky prokázat.

Časové údaje o růstu inteligence v jednotlivých hospodářských odvětvích, které M. Lötsch uvádí [Die Intelligenz 1980 : 106], ukazují velmi plasticky hluboké strukturní změny socialistické inteligence NDR. Podle nich podíl inteligence ve výrobních odvětvích roste a bude nadále růst podstatně rychleji než v nevýrobních odvětvích. Bude se tak dále zvyšovat i podíl kádrů s vysokoškolským a odborným vzděláním, které pracují bezprostředně v materiální výrobě. Vzhledem k sociální struktuře městského obyvatelstva z toho vyplývá, že se za prvé bude zvyšovat podíl pracovních míst pro inteligenci a za druhé poroste podíl inteligence v městském obyvatelstvu prostřednictvím lokální vazby k výrobnímu podniku.

Odvětví městských služeb, tj. obchod a doprava, pošta, sdělovací prostředky aj., vykazují nejsilnější růst podílu inteligence.

Analýza sociálně ekonomické struktury města tak poukazuje na úlohu inteligence v *politickém systému* socialistické společnosti. Marx, Engels a Lenin se velmi intenzivně zabývali úlohou měst jako středisek třídního boje v kapitalistické společnosti a nepochybovali o tom, že i v socialistické společnosti, osvobozené od vykořisťování, budou města hrát vedoucí politickou a ekonomickou roli. „Velká města jsou kolébkou dělnického hnutí“ — napsal Engels —, „zde začali dělníci poprvé přemýšlet o svém postavení a bojovat za jeho změnu, zde se nejdříve projevil rozpor mezi proletariátem a buržoazií, z nich vzešla dělnická sdružení, chartismus a socialismus“ [Engels 1957 : 353]. Město bylo a je spojeno s historickým posláním dělnické třídy — z vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické revoluci vyplývá též vedoucí úloha města oproti venkovu [Lenin 1955 : 257].

Jelikož dělnická třída, spojená s moderními výrobními silami, je koncentrována ve městech, jsou města též centry společenského pokroku a zároveň centry výkonné politické moci a politické organizace socialismu. Zmenšování podstatných sociálně ekonomických a materiálně technických rozdílů mezi městem a venkovem a jejich sblížování nikterak nesnižuje specifický význam měst při ekonomickém, politickém, ideologickém a duchovně kulturním utváření rozvinuté socialistické společnosti.[6]

Sblížování města a venkova má rovněž prostorový aspekt. Výstavbou dopravních spojů a technického systému komunikací se venkov posunuje blíž k městu, prostorovou vzdálenost lze tedy překonat. Zavádění průmyslových výrobních metod a postupné progresivní změny v pracovních a životních podmínkách zemědělců (podstatnou úlohu tu hraje jednotný socialistický vzdělávací systém, zdravotnictví, stále jednotnější vývoj v oblasti právních úprav a sociálně politických ustanovení týkajících se například dovolené aj.) zmen-

[4] Inteligenci se zde rozumí pracovníci s ukončeným vysokoškolským nebo odborným vzděláním.

[5] Podle A. S. Grusinova a V. P. Fjulina náleží nevýrobní oblasti do „sféry formování města“ [1977].

[6] Srovnej J. Bočarov—V. Ljubovnyj: „V souvislosti se zvyšováním úlohy měst v rozvoji národního hospodářství je třeba vypracovat na metodologickém základě marxismu-leninismu komplexní teorii sovětského města, která v sobě spojí ekonomické, sociální, technické, právní a řídicí aspekty rozvoje měst“ [1979: 589].

šují strukturní a funkční distanci mezi městem a venkovem, a to v mnoha dimenzích. (Týká se to například kvalifikační struktury a struktury příjmů, důležitých stránek funkčního obsahu práce, kulturních nároků a aktivit, společensko-politické organizovanosti a aktivity, demografických a zdravotních poměrů aj.) Tyto procesy jsou podporovány cílevědomou intenzifikací regionálních vztahů mezi městem a venkovem. Územně administrativní členění může značně usnadnit možnosti osobního kontaktu obyvatel venkova s městem a jeho institucemi.

Jinou otázkou je, zda města musí v socialistické společnosti početně růst, zda se musí zvětšovat, aby si uchovala svou vedoucí úlohu. Na tuto otázku nelze dát obecně platnou odpověď, je ji možno zodpovědět jen v souvislosti s historickými, ekonomickými a též geografickými podmínkami každé konkrétní socialistické země. V NDR je sídelní systém tak hustý, že růst velkoměst a zakládání nových měst není ekonomicky ani politicky nutné.

Doposud jsme uvažovali o městu jako o relativně samostatném sociálním organismu z hlediska prostorové koncentrace a propojení jeho hlavních funkcí, z hlediska jeho sociálně ekonomických, sociálně strukturních a politických charakteristik. Jelikož cílem článku je ukázat vliv města na životní způsob, musíme přihlédnout též k těm faktorům městského života, které jsou odvozeny z uvedených objektivních determinant a vzhledem k podstatě města jsou sekundární povahy, nicméně podstatným způsobem určují jeho podobu. Máme na mysli *ekologické a sociálně psychologické* aspekty města. Také zde, v souvislosti s utvářením těchto jevů, je třeba rozlišovat mezi velkoměsty, středními a malými městy.

Ekologie, která je v širším smyslu vědou o vztazích mezi životním způsobem a přírodním i uměle vytvořeným prostředím, prodělala v epoše přechodu od kapitalismu k socialismu svou renesanci spojenou s etablováním aplikované ekologie orientované na zkoumání vlivu člověka na přírodu a na výzkum působení změněné přírody na životní způsob [Biolat 1977 : 462]. Středem jejího zájmu jsou vlivy prostředí vyvolávané průmyslem a rozvojem měst a ve stále větší míře též průmyslovou výrobou na venkově. Metodologický přístup k těmto problémům, které jsou ve všech průmyslových zemích na pořadu dne, je určován vládnoucími výrobními vztahy. U buržoazních ekologů proto převládá názor, podle nichž prvořadou otázkou musí být přizpůsobení obyvatelstva existujícím zdrojům a ostatním fyzickým podmínkám životního prostředí [Hawley 1974 : 122]. Marxističtí ekologové naproti tomu hledají prostředky k zachování přírodních zdrojů, k prosazení opatření na ochranu životního prostředí, která slibují úspěch, ke zlepšení životního prostředí. Metodologickým východiskem jsou přitom potřeby člověka.

V socialistických zemích byly v posledních letech vydány zákony zaměřené na zachování, respektive zlepšení ekologických podmínek ve městech a jejich okolí. Socialistické vlastnictví výrobních prostředků a půdy nabízí ekologii od počátku větší možnosti pozitivního působení než kterákoliv kapitalistická země, kde neustále vzrůstá počet a rozměr rozporů spojených s životním prostředím. Avšak i v socialistických zemích existuje rozpor mezi nutností využívat vědeckotechnického pokroku a v co nejkratších lhůtách stupňovat efektivnost výroby na jedné straně a lidskou potřebou čistého vzduchu a vody, ochrany před účinky hluku a potřebou zachování domácí flóry a fauny (i v blízkosti města) na straně druhé. V řešení tohoto rozporu stojíme na samém počátku, a to nejen v materiálním, ale i v ideologickém ohledu.

Ochrana životního prostředí nesmí zůstat záležitostí několika profesionálních ekologů, ale musí se stát normou každodenního chování jak v práci, tak ve volném čase.

Narušování prostředí měst a příměstských oblastí (v oblastech s vysokou hustotou obyvatelstva i velkých teritoriích často přesahujících hranice států) škodlivými látkami z elektráren, chemických závodů a dalších velkých podniků, plynem a hlukem hromadné a individuální dopravy se v posledních letech rozrostlo do té míry, že se u obyvatel měst již promítá do subjektivních požadavků na bydlení a do hodnot souvisejících s bydlením. Tam, kde muselo být zachováno rozmístění výrobních a obytných celků pocházejících z kapitalistické éry, se nespokojenost s prostředím projevuje pochopitelně silněji než v nových průmyslových lokalitách. S přihlédnutím k současným tendencím nároků na bydlení je možno vyslovit závěr, že atraktivnost velkoměsta klesá úměrně k narušování jeho prostředí, a to zvláště pro mladou generaci. Že takový vývoj má vážné následky pro využití společenské pracovní síly, tu lze jen naznačit. Ve společensko-politických cílech stanovených stranou a vládou NDR v souvislosti s odbouráváním neopodstatněných územních rozdílů v pracovních a životních podmínkách je proto ekologickým podmínkám přikládána stále větší váha.[7]

Výzkumy nároků občanů na bydliště ukazují vzrůstající význam ekologických faktorů ve stále bohatší struktuře potřeb socialistického člověka. Vedle kvality samotného bytu, vedle infrastruktury a společenského života v místě bydliště hrají u všech sociálních skupin a vrstev stále významnější úlohu takové faktory, jako čistý vzduch a zeleň v okolí bydliště, klidná poloha bytu, dosažitelnost přírodního prostředí a míst rekreace.

U *sociálně psychologických* aspektů městského života se omezíme na jevy, které vyplývají z hustoty obyvatelstva a z komplexnosti i různorodosti možností komunikace. Přednosti města (oproti vesnici) spočívají v diferencované nabídce pracovních míst, v různorodé a rozdílné kulturně duchovní nabídce a v možnosti účasti na socialistické demokracii v nejširším smyslu, stručně řečeno v možnosti bohatého výběru a kombinace různých životních forem a způsobů aktivity. Tyto přednosti jsou objektivní, jsou též zpravidla obyvateli města jako přednosti hodnoceny, avšak skutečně je využívá jen malá část obyvatelstva, a to diferencovaně, v závislosti na sociálních a sociálně demografických znacích (druhu pracovní činnosti, kvalifikaci, vzdělání, příjmu, společenské organizovanosti, stáří, pohlaví, rodinné situaci, bytových podmínkách aj.). Dá se říci, že za přednost města je považováno to, že člověk může jeho široké nabídky využít, kdykoli se mu zachce. Městské obyvatelstvo se tedy nevyznačuje tím, že často mění pracoviště, že navštěvuje každý týden restauraci či každý měsíc kulturní zařízení, ale tím, že prostor rozhodování při volbě doby a způsobu využití existující nabídky je větší, než na vesnici a rozšiřuje se úměrně k velikosti města.

Město vytváří také specifické podmínky pro volbu partnera pro individuální komunikaci. Úměrně k zvyšování počtu obyvatel se přirozeně snižuje *podíl* obyvatel města, s nimiž je *možno* navázat osobní kontakt. Avšak úměrně k zvyšování hustoty obyvatelstva se i zde zvětšuje prostor pro rozhodování. Tyto kvantitativní znaky — počet a hustota obyvatelstva — vedou u městských obyvatel k psychologicky determinovanému vzoru navazování kontak-

[7] *Programm der SED 1976*, s. 26: „Jednotná socialistická strana Německa usiluje o ochranu přírodního prostředí a o jeho utváření v zájmu stálého zlepšování pracovních a životních podmínek pracujících a efektivního národního hospodářství.“

tů, jenž je nutně jiný než u vesnického obyvatelstva. Takzvaná anonymita či sociální distancí obyvatel města je proto jen jednou stránkou veřejného života, kterou pociťuje člověk tím nepříjemněji, čím víc je ve městě cizí.

Je ovšem třeba poznamenat, že bez zřetele k sociálně ekonomickým a politickým podmínkám městského života lze takové obecné závěry formulovat jen velmi podmíněně. Překonání diskriminace a všeobecného podřízení kapitalistickým zbožním vztahům, zajištění základní sociální rovnosti pro všechny, společenská nadvláda humanistické ideologie a morálky dělnické třídy, prosazení socialistických právních a demokratických principů — to vše vytváří zásadně změněné výchozí momenty pro rozvoj sociálně psychologických vztahů a aspirací městských obyvatel za socialismu. Nevyhnutelná distancí a relativní izolovanost jednotlivce vzhledem k většině ostatních obyvatel města tu není primárně spojena se sociální distancí mezi třídami a vrstvami; ztrácí charakter sociálního antagonismu. Je nadto vyvažována vztahy lidské vzájemnosti, účinného zájmu a pomoci, a to tím výrazněji, čím diferencovanější a účinnější jsou formy společensky organizované sociální aktivity obyvatel města. Dokazují to například průzkumy zapojení do společenského života, průzkumy sousedských vztahů, forem a potřeb aktivity v obytných oblastech velkoměst NDR. Bydlení ve velkých, nově vystavěných čtvrtích, ve výškových domech není nikterak nerozlučně spojeno s větší anonymitou, „osamělostí“, s nedostatkem kontaktů, než třeba bydlení v zahradních čtvrtích na okraji města. Ukazuje se, že rozhodující faktory sociálně psychologického „klimatu“ v určité územní jednotce jsou sociální skladba obyvatel a obsahy a formy cílevědomé organizace sociálních vztahů, respektive podmínek a zprostředkujících článků sociálních vztahů. Nemůžeme podat empirický důkaz, ale bylo by asi možné ověřit hypotézu, že obyvatelé socialistického města mají ve svém bydlišti přinejmenším právě tolik — ne-li více — partnerů k individuální komunikaci jako obyvatelé vesnice. Rozdíl je pouze v tom, že „městské kontakty“ nemohou v důsledku kvantitativních a prostorových podmínek podléhat tak silné sociální kontrole jako v malých sídlech, neboť spíše unikají veřejnosti. Umožňují a současně vyžadují více vlastní odpovědnosti a sebekontroly každého jedince.

Z hlediska struktury kontaktů obyvatelstva nejsou rozdíly mezi obyvateli města a vesnice podmíněny uvedenými kvantitativními znaky, nýbrž kvalitativními faktory, zvláště skladbou obyvatelstva. To, že obyvatelé vesnice mají četnější a intenzivnější kontakty se svými příbuznými než městští obyvatelé, vyplývá z původních majetkových vztahů, které vedly k tomu, že rolnické rodiny několika generací i horizontálně spřízněné rolnické rodiny žily prostoro- vě blízko, zatímco formování dělnické třídy v historickém procesu industrializace bylo spojeno s její územní mobilitou.

Jelikož městský životní způsob byl hned na počátku označen jako převládající jevová forma socialistického životního způsobu, vystupuje do popředí otázka „osudu“ venkovského životního způsobu.

V této souvislosti najdeme v literatuře různé názory:

1. industrializace zemědělské výroby povede k zániku venkovského životního způsobu [Aitov 1977];
2. při přetváření a formování městských životních podmínek a forem osídlení budou využívány výhodné složky venkovských životních forem a podmínek [Scharf 1979 : 33; Ostwald 1976 : 1280];

3. v důsledku zvláštností hlavního zemědělského výrobního prostředku — půdy — se vždy udrží venkovský způsob života, odlišný od městského životního způsobu [Grundmann 1980 : 56];
4. vzhledem ke geografické povaze konkrétního území je nadále nutné větší množství sídelních typů, a nikoli pouze jediný [Kalisch 1977 : 102 an.].

Ukazuje se, že zdrojem těchto vzájemně odlišných názorů jsou odlišná kritéria použitá k určení venkovského životního způsobu, tj. sociálně ekonomická, stavebně prostorová i ekologická v užším slova smyslu.

Vydeme-li z kritéria sociálně ekonomického sblížování mezi městem a venkovem, pak je patrné zmenšování *sociálních* rozdílů, přičemž nepochybně dochází k šíření primárních determinant městského životního způsobu na venkově — ke koncentraci výroby (například v živočišné výrobě či v pomocných technických výrobních procesech), k prohlubování dělby práce a kooperace v pracovním procesu, ke zvyšování podílu dělnické třídy a inteligence na zemědělské produkci aj. Tento proces je doprovázen přejímáním určitých městských způsobů chování, které se řídí též sociálně psychologickými mechanismy. Patří sem například rozšiřování okruhu kontaktů, vyšší územní mobilita, sblížování požadavků a způsobů chování v individuálním volném čase, v rodinném životě a v úrovni porodnosti, diferenciacie a šíření kulturních zájmů a aktivit.

Přírodní podmínky zemědělské výroby naproti tomu nutí k prostorové blízkosti výrobců k hlavnímu výrobnímu prostředku — půdě. Z toho vyplývá nutnost relativně malých sídelních jednotek (vzhledem k počtu obyvatel), pro něž je typ „městské“ zástavby nevhodný.

Na druhé straně nacházíme na městské periférii takové formy zástavby, které mnohem víc odpovídají venkovským formám než kompaktní, typicky městské zástavbě. Ve stavebně prostorovém ohledu názorně ztělesňují žádoucí spojení předností města i venkova: jejich obyvatelé žijí ve městě a mohou využívat různorodostí městského života, zároveň se však těší určitým výhodám „venkovského života“, mezi něž patří například zahrada u domu a odpovídající možnosti trávení volného času a odpočinku, malý dopravní provoz a nižší hustota obyvatelstva. Podíl městských obyvatel, kteří mohou takto bydlet, zůstává přirozeně z ekonomického a územně prostorového hlediska omezený.

Šíření městského životního způsobu tedy neznamená šíření městských, či dokonce velkoměstských sídlišť a odpovídající stavebně prostorové řešení, právě tak jako využívání předností venkova neznamená masové přesazování venkovské idyl rodinných domků se zahradou a domácím zvířectvem do městských sídel. V územních stavebně prostorových a přírodních podmínkách života lidí existují a budou nadále existovat rozdíly, které ovlivňují určité stránky životního způsobu, přičemž však nejsou výlučně spojeny s rozdílem mezi průmyslovými a zemědělskými výrobními podmínkami.

Ukazuje se, že pojmy „městský“ a „venkovský“ životní způsob jsou velmi užitečné jako teoretická abstrakce označující primární rozdíly v životních podmínkách hlavních tříd socialistické společnosti, které se historicky vyvinuly vlivem dělby práce a třídní společnosti. Tyto rozdíly se projevují silněji či slaběji v závislosti na historickém stupni rozvoje urbanizace a na geografických podmínkách v jednotlivých socialistických zemích. Prototypem městského životního způsobu jsou i v socialistické společnosti velkoměsta s vysokým stupněm hustoty obyvatelstva, s kompaktní zástavbou, s různorod-

rodými možnostmi pracovního uplatnění a komunikace, se svým nadregionálním politickým, ekonomickým a kulturním významem. Můžeme říci, že městský způsob života se tu jeví ve své nefalšované, čisté formě. Ve městech střední velikosti můžeme pozorovat modifikaci městského životního způsobu, který se tu obohacuje venkovskými prvky, a ve většině malých měst již v mnoha ohledech převládá venkovský životní způsob.

Taková typizace životního způsobu podle počtu obyvatel městských sídel je ovšem značně zjednodušující, neboť přihlíží pouze k *jednomu* znaku města. Nutnost vypracování typologie města je ze sociologického hlediska tím naléhavější, čím intenzivněji jsou prováděny sociologické průzkumy životních podmínek a životního způsobu obyvatelstva konkrétních měst. Ukazuje se totiž, že „globální výpovědi o městě“ nejsou možné ani v NDR, poněvadž města se „též v sociologickém smyslu vzájemně liší jako relativně samostatné územní jednotky“ [Grundmann 1980 : 3].

Kategorie městský způsob života by proto měla zahrnovat to, co je v jevo-
vé formě životního procesu v socialistickém městě obecné, *typologie* by měla navíc zachytit to, co je zvláštní a jedinečné. Předpokladem typologie městského životního způsobu je však typologie města odpovídající komplexnímu sociologickému pohledu.

U. Windelband shrnuje hlavní znaky sídel, respektive kritéria jejich typologizace do tří skupin:

1. obecná společenská a ekonomická kritéria;
2. geografická kritéria v užším smyslu;
3. urbanistická kritéria a kritéria plánování sídel [Windelband 1973 : 59 an.].

Toto členění zachycuje podle našeho mínění sociologicky relevantní kritéria. V souladu s Windelbandem a s přihlédnutím k požadavkům zobecnění urbanisticko-sociologických výzkumů navrhuje tato kritéria typologie města:

1. Postavení v územní politicko-administrativní struktuře;
 - hlavní město, krajské město, okresní město;
 - politicko-geografické postavení vzhledem k ostatním městům.
2. Ekonomický typ města a typ jeho sociální struktury:
 - struktura a stupeň koncentrace výrobních sil;
 - struktura výrobních vztahů, zejména forem vlastnictví;
 - sociální struktura jako třídní a profesionální struktura;
 - demografická struktura;
 - infrastruktura;
 - struktura rozložení míst práce a bydlení.
3. Politicko-ideologická a kulturní sféra města:
 - úroveň a struktura politické organizovanosti a aktivity tříd, vrstev a skupin;
 - úroveň a struktura nabídky a využití informací;
 - úroveň a struktura rozvoje materiálních a kulturně duchovních potřeb a jejich uspokojování;
 - úroveň a struktura sociálně psychologických a morálních vztahů, norm a hodnot sociálního chování.
4. Historický vývoj města a struktury sídel:
 - města založená ve středověku s odpovídající urbanistickou strukturou;
 - města zformovaná v době kapitalistické industrializace s odpovídajícími stavebními, sociálními a kulturními důsledky;

— města socialistického typu s odpovídajícím stavebním řešením a sociálně demografickou strukturou.

5. Funkce města vzhledem k regionu a vzdálenějším oblastem [Grimm 1977 : 35 an.].

6. Geografické prostředí a ekologické podmínky.

Pomocí těchto kritérií lze například zachytit zvláštnosti určitého města, podstatné pro sociologickou analýzu, a přiřadit každé město k jednomu nezaměnitelnému typu. Výsledky sociologického výzkumu úrovně životního způsobu ve městech stejného typu jsou pak lépe srovnatelné, a to může být způsob, jak zvýšit možnost zobecnění získaných poznatků.

Vypracování platné typologie měst však vyžaduje zevrubný výzkum typových prvků města.[8]

Zvláště u velkoměst je žádoucí další vnitroměstská typologizace, neboť životní podmínky, a tedy i předpoklady formování určitých potřeb a způsobů chování se v různých lokalitách socialistického velkoměsta někdy značně liší. i potud je z metodologického hlediska problematické hovořit o *určitém* městském, respektive velkoměstském životním způsobu v socialismu.

V rámci sociologického výzkumu rozvoje socialistického životního způsobu v Berlíně bylo podrobeno clusterové analýze 7 typů obytných lokalit, které se liší v řadě podstatných znaků, respektive vykazují různé formy kombinace těchto znaků (mezi tyto znaky patří zvláště převládající stavební materiál a způsob zástavby; vybavení a velikost bytů; hluk, světlo, vzduch, zeleň; obchodní, zdravotnická, vzdělávací a kulturní zařízení; dopravní podmínky a poloha ve městě; sociální a demografická struktura). Byly prozkoumány následující typy, které se staly základem dalšího výzkumu:

- oblast staré zástavby v městském jádru nebo jeho okolí;
- oblast nové zástavby v městském jádru nebo okolí;
- velkoměstská obytná oblast;
- oblast staré zástavby mimo městské jádro;
- oblast nové zástavby mimo městské jádro a jeho okolí;
- obytná oblast poblíž okraje města;
- oblast okraje města [srov. Rudolph 1979].

Výzkum není ještě uzavřen, ale již dnes se ukazuje, že řada činností a způsobů chování (zvláště aktivity uskutečňované ve volném čase, společensko-politická činnost, určité formy utváření rodinného života, využití možností, které město poskytuje) se výrazně váže na určité typy obytných oblastí. Jen ve velmi řídkých případech se však jedná o přímou kauzální souvislost. Rozhodující determinanty konkrétního utváření socialistického životního způsobu v jednotě všech jeho stránek — tj. práce a volného času, politického a kulturně duchovního života, formování a uspokojování potřeb — jsou vždy dány obsahem práce a pracovními podmínkami v nejširším smyslu, kvalifikací a vzděláním, politickou organizovaností a konečně též životním cyklem. Avšak — zprostředkovány všeobecnými životními orientacemi, postoji, zájmy, potřebami a motivy, které lidé získávají v procesu aktivního osvojování těchto podmínek prostřednictvím konkrétního souhrnu základních zkušeností spjatých s realitou socialistických, ekonomických, politických a ideologických

[8] V práci R. Königa: *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde* [1958] jsou kriticky zhodnoceny některé pokusy o typologii sídel v buržoazní sociologii.

vztahů — hrají i životní podmínky typické pro jednotlivé obytné lokality relativně samostatnou úlohu v rámci specifických životních projevů městských obyvatel.

Nároky kladené na vybavení městského centra do značné míry závisejí na jeho vzdálenosti od obytných lokalit, popřípadě na dopravním spojení s těmito lokalitami. To ovšem nevylučuje, že zvláště zainteresované skupiny využívají kulturně společenské nabídky bez ohledu na časovou náročnost cesty.

Společensko-politická aktivita v oblasti bydliště (zapojení do masové národohospodářské iniciativy, do péče o zeleň, práce v komisích, účast na kulturních a politických podnicích atd.) je podstatně ovlivňována pocitem pohody v místě bydliště a stupněm spokojenosti s bydlením. Tyto subjektivní postoje jsou proměnlivé nejen v závislosti na kvalitě a velikosti (stupni obsazení) bytu, ale též v závislosti na předmětně prostorových, sociálních a politických podmínkách v bližším i širším okolí bydliště a na jeho poloze ve městě. Důležité nejsou jen dopravní a nákupní možnosti, různá sociální zařízení či zařízení určená k trávení volného času, plochy zeleně, ale též zajištění pořádku a bezpečí v obytné lokalitě a v posledním řadě též sociálně psychologické, kulturně duchovní a politicko-ideologické klima. Tyto faktory rozhodujícím způsobem spoluurčují, jak se lidé chovají k materiálně předmětným podmínkám svého bydlení, jak je sami formují. Z toho vyplývá velký význam různých organizačních forem společenského života v obytných lokalitách, význam plánovitě koordinované spolupráce státních orgánů a společenských organizací.

Bydlení, tj. prožívání, respektive spoluutváření podmínek bydlení, je důležitou oblastí, v jejímž rámci obyvatelé města prožívají naši socialistickou skutečnost. To ovšem neznamená, že zlepšení bytových poměrů a nakonec i vyřešení bytové otázky, jež bylo stanoveno jako strategický úkol a je samo o sobě sociálním problémem, by mohlo spontánně a nutně vést ke změnám ve vědomí, bezprostředně vyvolat velkou vlnu společenské aktivity lidí. Avšak zlepšení podmínek bydlení je (stejně jako zlepšení celého konkrétního souboru životních podmínek lidí, jako progresivní rozvíjení jejich pracovních podmínek) nezbytným *předpokladem* plného uvolnění socialistických hnacích sil společensky významného jednání lidí, jejich výkonnosti a angažovanosti.

Jak pro vědecký empirický výzkum a výstavbu teorií, tak pro řídící praxi je přitom prvořadě důležité zachytit právě ono *konkrétní* propojení sociálních a kulturních předpokladů a politického systému v daném územním rámci, které je ve svém, vzhledem k *typům skupin* diferencovaném významu relevantní pro život obyvatel města. Právě u starších a mladších městských obyvatel, u obyvatel s různými předpoklady danými vzděláním a kvalifikací, u různých profesionálních skupin, v určitých rodinných situacích atd. atd. není rovina objektivních zájmů a úroveň subjektivních požadavků vzhledem k uvedeným faktorům vyrovnaná. Proto je nejprve třeba vědecky analyzovat a prakticky zvážit *objektivní* zájmy lidí, tak jak se jeví na jedné straně jako jednotné, společné zájmy vyplývající z principiálně stejného společenského postavení všech jednotlivců (například objektivní zájem na zlepšení a zachování materiálních hodnot bydlení, zájem na demokratické spoluúčasti na vykonávání moci dělnickou třídou v oblasti bydliště), a na druhé straně jako *diferencované* v souladu se sociálně diferencovanou rovinou objektivních zájmů (například vzhledem ke specifickému obsahu práce, pracovnímu zatížení, pracovnímu rytmu aj.).

Dále je třeba zkoumat obecné a skupinově diferencované mechanismy přeměny objektivních zájmů v *subjektivní*, v postoje, hodnotové orientace a v mo-

tivy jednání, a této znalosti pak využít k řízení a plánování sociálních procesů v rámci daného území. S tím souvisí i odhalování příčin zkreslených, neadekvátních přeměn objektivních zájmů ve způsobu myšlení a chování, tedy analýzy konkrétních okolností a vlivů, jež vedou k lhostejnosti a egoismu ve společenském soužití, k maloburžoazní omezenosti potřeb a projevů činnosti, k projevům neurvalosti, alkoholismu, kriminality anebo též „jen“ k nedisciplinovanosti a k zaostávání v pracovním výkonu, k bezohlednosti vůči společnosti. Současně je třeba zvlášť pečlivě zkoumat nové, dosud snad nezvyklé, ale progresivní formy způsobu života a určit předpoklady zevšeobecnění zvláštních iniciativ jednotlivců a kolektivů.

Sociologický výzkum městského životního způsobu spočívající na shora navržených kritériích a typologií musí tedy zahrnovat tři komplexy indikátorů:

- *Systém objektivních životních podmínek* (podmínky obecně společenského rázu, konkrétní podmínky daného města, a konečně zvláštní podmínky pro určité sociální a demografické skupiny, územní jednotky, pro specifické organizační formy kolektivní spolupráce). Je jím dána určitá objektivní struktura zájmů města jako celku, jeho částí, skupin a orgánů, jakož i jednotlivců.
- *Systém* (struktury a obsahy) *subjektivních zájmů, hodnot, norem, cílů a orientací* různých kolektivních a individuálních subjektů společenského jednání ve městě.
- *Systém* (časoprostorové struktury a předměty, prostředky a funkce) *reálných životních činností* spojených s osvojováním a přeměnou daných životních podmínek ve sféře práce, volného času, v politickém životě, v rodině; v dialektickém spojení těchto sfér.

Teprve zachycení vzájemných souvislostí těchto tří komplexů umožňuje vypovídat o zvláštním způsobu formování jednotného socialistického životního způsobu ve městě i o jeho rozdílných jevových formách vzhledem k sociálně prostorovému aspektu a k sociální struktuře. Při zkoumání diferencí je třeba rozlišovat:

- a) ty zvláštnosti životního způsobu, které jsou společensky nutné, poněvadž vedou společnost jako celek vpřed, zvyšují její materiální a duchovní bohatství, povzbudivě působí na ostatní členy společnosti, jsou tedy v konkrétně historické sociální souvislosti určitým způsobem produktivní, a
- b) ty zvláštní jevy v životním způsobu, které, ať už samy vyrostly na půdě socialismu nebo sem byly jen „vneseny“, převzaty ze staré společnosti, se v dané fázi rozvoje socialismu stávají brzdou, omezují jednotlivce a potlačují kolektivní zájmy.

Odpovídající hodnocení těchto diferencí má prvořadý význam pro cílevědomá opatření státních a společenských řídicích orgánů ve městě. Zároveň je předpokladem nutného pokroku v dalším utváření jednotného socialistického životního způsobu. To se týká například důsledného prosazování výkonnostního principu v práci, jenž reprodukuje nebo zvětšuje nerovnoměrnosti v určitých stránkách životního způsobu. Rozdíly v příjmech, odůvodněné skutečným výkonem, působí jako důležitá motivace. Na druhé straně se to týká též sociálně politických opatření zaměřených na další prosazování životních podmínek tvořících základ sociální rovnosti. Týká se to však též vytváření podmínek ke znovuoživení hodnotných tradic proletářského životního způsobu a jiných progresivních životních projevů minulosti, které zvyšují bohatství a diferencovanost městského životního způsobu v socialismu.

Souhrnně lze říci, že pojem „městský životní způsob“ je natolik oprávněn, nakolik jeho teoretické zdůvodnění spočívá na zevšeobecňujícím shrnutí řady reálně existujících zvláštností městského života ve srovnání s životem na venkově. Zároveň je třeba konstatovat, že je tak zachycena pouze jedna strukturní rovina v rámci mnoha různých jevových forem jednotné podstaty nového způsobu života v socialismu. Tato strukturní rovina se protíná s ostatními rovinami, jejichž teoretický odraz je vyjádřen takovými pojmy, jako „životní způsob mládeže“, případně „životní způsob starších obyvatel města“, „životní způsob inteligence“ či ve zcela jiné rovině ležící „rodinný způsob života“ aj.

Užíváme-li pojem městský způsob života, je třeba mít na zřeteli různé relativizující momenty:

1. Městský způsob života je vždy charakterizován konkrétně historickými a jej přesahujícími podstatnými rysy životního způsobu, které jsou imanentní danému společenskému systému.
2. Je kvalitativně diferencován podle různých typů měst v dané společnosti, resp. podle typů městského prostoru.
3. U různých sociálních a sociálně demografických skupin v rámci města se realizuje odlišným způsobem.

Tato výpověď samozřejmě problematizuje též úvahy o specificky velkoměstském životním způsobu za socialismu. Jaký je velkoměstský způsob života? Kdybychom pominuli uvedené relativizující momenty a absolutizovali ony nesporné, pro všechny obyvatele hlavního města existující zvláštní možnosti a požadavky související s utvářením každodenního života, kdybychom je přeceňovali ve vztahu k obecně platným zákonům rozvoje socialistického životního způsobu, ztratil by pojem velkoměstského životního způsobu svoji metodologickou plodnost. V navrženém teoretickém začlenění však může odraz specifických vztahů mezi velkoměstskými podmínkami a způsoby jednání obyvatel hlavního města, zprostředkovaný tímto pojmem, sloužit jako nástroj k odhalení a cílevědomému využití důležitých hnacích sil společenského rozvoje v hlavním městě a k jejich rozšíření po celé zemi.

Berlín je například průmyslovým centrem s největší územní koncentrací dělnické třídy v NDR, s neobyčejně vysokým stupněm koncentrace výroby a silnou orientací na vědeckotechnický pokrok v průmyslové práci. Přitom je zde ve srovnání s jinými velkoměsty NDR relativně menší podíl výrobních pracovníků. Berlín má zvláštní význam jako politické centrum státu. Je střediskem vědy a umění a nabízí obyvatelům odpovídající, vysoce koncentrované a různorodé možnosti kulturně duchovního vyžití. Vykazuje jak specifickou kombinaci protikladných, historicky přejatých i nově vzniklých stavebních a prostorových forem, tak vlastní časoprostorové vztahy mezi obytnými, pracovními a rekreačními zónami. Je též centrem turistiky a mezinárodních styků v jejich značně rozporných formách: vyznačuje se zcela zvláštním politicko-územním postavením v rámci mezinárodního třídního boje. Jsou pro něj příznačné nejen intenzivní funkční vztahy s okolními oblastmi a s celou zemí, ale též zvlášť vysoká vnitřní i vnější mobilita. Úroveň vzdělání a kvalifikace obyvatel Berlína je relativně vysoká, právě tak jako stupeň politické organizovanosti. Také věková struktura obyvatel vykazuje zvláštnosti. Výrazné je i působení vymožeností vědeckotechnického pokroku na každodenní život ve všech sférách.

Spojení těchto a dalších momentů vytváří specifickou hlavního města, k níž patří též vlastní sociálně psychologické klima. Podat jeho přesnější charakteristiku je obtížné, předpokládá to další teoretickou i empirickou práci.

Svrázná kombinace uvedených objektivních životních podmínek však u masy obyvatel nepochybně produkuje určité návyky, požadavky a způsoby každodenního jednání. Odtud také částečně vycházejí impulsy ovlivňující strukturu potřeb a aktivit obyvatel městského regionu, jiných měst a celé země. Je tím podporován proces sbližování tříd a vrstev, města a venkova. Současně je třeba zdůraznit, že rozvíjení takových zvláštností podtrhuje specifickou hodnotu, nenahraditelnost jiných městských a venkovských životních forem, ať tradičních či nově vytvořených.

Další proces rozvíjení socialistického životního způsobu, nepostupuje v žádném případě pouze jedním směrem, k jakémusi všeobecnému přejímání, či dokonce kopírování životních podmínek a činností velkoměst, popřípadě hlavního města. Je to mnohem spíše proces uchovávaní a přejímání všech životních projevů, které se ukázaly jako plodné pro rozvoj osobnosti a obohacování kolektivního života. Normy, hodnoty a ideály dalšího utváření socialistického životního způsobu musí tedy zahrnovat reálnou dialektiku základní sociální jednotnosti a nezbytné mnohádímenzionální diferencovanosti života v socialismu. [9]

(Přeložil Ota Vochoč)

Literatura

- Aitov, N. A.: *Die soziale Entwicklung unserer Städte*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1977, Nr. 11.
- Biolat, G.: *Ökologische Krise*. Berlin 1974.
- Bočarov, J. — Ljubovnyj, V.: *Die Stadt als sozialökonomischer Komplex*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1979, Nr. 6.
- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. In: K. Marx — B. Engels: *Spisy*, sv. 2. Praha, SNPL 1957.
- Filipek, J. — Filipcová, B.: *Socialistický způsob života — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Grimm, F.: *Zur Stellung der Städte der DDR im Siedlungssystem nach ihren Innen-, Umland- und Fernfunktionen*. In: *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR. Mathematik — Naturwissenschaften — Technik*. Berlin, Akademie Verlag 1977.
- Grundmann, S.: *Forschungsbericht „Dresden — eine soziologische Studie“*. Vertrauliches Material der Akademie für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED. Berlin 1980.
- Grundmann, S.: *Soziologische Probleme der Stadt-Entwicklung*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 1.
- Grusinov, A. S. — Fjumin, V. P.: *Gorod — upravlenije, problemy*. Leningrad 1977. Cit. dle [Grundmann, S.: *Soziologische Probleme* 1980].
- Hawley, A. H.: *Ökologie und Sozialökologie*. In: *Materialen zur Siedlungssoziologie*. Hrsg. P. Atteslander — B. Hamm, Köln 1974.
- Die Intelligenz in der sozialistischen Gesellschaft*. Autorenkollektiv, Berlin 1980.
- Kalisch, K. H.: *Zur Theorie der Siedlungsstruktur in den vorwiegend agrarischen Gebieten der DDR*. Geographische Berichte, Gotha — Leipzig 1977, Nr. 2.
- König, R.: *Grundformen der Gesellschaft: Die Gemeinde*. Hamburg 1958.
- Kosolapov, R. Z.: *Der Sozialismus in Theorie und Praxis*. Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge 1972, Nr. 10.

[9] Řadu zajímavých aspektů diferencovanosti a tendencí ke sjednocení určitých materiálních životních podmínek a důležitých potřeb i způsobů chování městského a venkovského obyvatelstva obsahuje práce J. Filipce a B. Filipcové *Socialistický způsob života — skutečnost i program* [zvláště kapitola IV] [1980].

- Krambach, K.: *Ländliche Sozialstruktur*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 1.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955.
- Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. II. Praha, Svoboda 1974.
- Ostwald, W.: *Intensivierung und Standortverteilung*. Einheit 1976, Nr. 11.
- Programm der SED*. Berlin 1976.
- Röhr, F. — Röhr, L.: *Urbanisierung und urban Lebensweise*. Architektur der DDR 1978, Nr. 7.
- Rudolph, A.: *Ergebnisse einer clusteranalytischen Typisierung von Wohngebieten*. Information zur soziologischen Forschung in der DDR 1979, Nr. 5.
- Scharf, K.: *Zu einigen ökonomischen und territorialen Aspekten der sozialistischen Urbanisierung in der DDR*. Wirtschaftswissenschaft 1979, Nr. 1.
- Scholz, D.: *Zur Erforschung der Siedlungsstruktur der Ballungsgebiete in der DDR*. Geographische Berichte 1980, Nr. 2.
- Schulze, W.: *Formelle und reelle Vergesellschaftung der Arbeit im Sozialismus*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1980, Nr. 7.
- Städtebau, Grundsätze, Beispiele, Methoden, Richtwerte*. Autorenkollektiv Ule Lammer. Berlin 1979.
- Statistisches Jahrbuch 1979 der DDR*. Berlin 1979.
- Statistisches Taschenbuch der DDR 1980*. Berlin 1980.
- Windelband, U.: *Typologisierung städtischer Siedlungen*. Gotha 1973.
- Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1977.